

LITERATURA

Tartalom XLVII. évf. 2021/3.

Nekrológ

DEMETER Júlia

Kilián István (1933–2021)

– Személyes emlékezés –

265

Műhely

HITES Sándor

A világirodalom kortárs elméleteiből

268

Galin TIHANOV (ford. SZÉCSI Noémi)

A világirodalom elhelyezkedése

271

Vladimir BITI (ford. SZÉCSI Noémi)

Ki csinál világot az irodalomból?

– Goethe *Weltliteraturja* és a globalizáció (részlet) –

285

Marko JUVAN (ford. SZIRÁK Anna)

A világirodalom kanonikussága és a nemzeti költők

297

Alexander BEECROFT (ford. HUDÁCSKÓ Brigitta)

Világirodalom kötőjel nélkül

– Az irodalmi rendszerek tipológiája felé –

306

HITES Sándor

A világirodalom protekcionista gazdaságpolitikáiról

319

Tanulmány

VALASTYÁN Tamás

„A poézis a kedély...”

– Dante és Novalis: költészetfelfogásuk tükrében –

335

Szemle

ANGYALOSI Gergely

Ignotus mint szerepkonglomerátum

– LENGYEL András. *Ignotus Hugó-tanulmányok:*

Modernizáció a pallérozódás és a barbarizálódás

sodrában. Budapest: Múlt és Jövő Alapítvány, 2020 –

359

FÖLDES Györgyi	
Bécs: menedék, szellemi műhely, idegen város – <i>József Attila, Bécs és a századelő művészete.</i> Szerkesztette: GINTLI Tibor, PESTI Brigitta, TVERDOTA György és VERES András. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 2020 –	373
KURUCZ Anikó	
„Hát innen az én összes vonzódásom, minden választásom...” – HETÉNYI Zsuzsa. „ <i>Miről is szólnak azok a könyvek?</i> ” <i>Értelmezési kulcsok az irodalomelemzéshez a 20. századi orosz próza szövegmintáin</i> , 2 köt. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2020 –	381
<i>Summaries</i>	390

A VILÁGIRODALOM PROTEKCIONISTA GAZDASÁGPOLITIKÁIRÓL

„Keine Leidenschaften wirken daher in allem Lebendingen so mächtig,
als die auf Selbstverteidigung hinausgehen.”

[Johann Gottfried Herder: *Briefe zu Beförderung der Humanität* (1793–1797)]

Goethének a német hazafisággal kapcsolatos ellenérzései Joseph von Sonnenfels *Über die Liebe des Vaterlandes* című könyvéről írott 1772-es recenziójáig mennek vissza. Itt úgy találta, hogy szemben az „örökös jajongással”, miszerint „Nincs hazánk!”, a németek számára a római republikánus patriotizmus lehetetlen és nemkívánatos érzület.¹ Később a (Schillerrel közösen írott) *Xéniák* disztichonjai sem földrajzi-politikai entitásként, hanem az „emberit” kiművelő szellemi minőségként ragadták meg a „német birodalmat” és a „német nemzeti karaktert”.² Az *Irodalmi sansculottizmus* című 1795-ös esszéjében pedig Goethe azt hangsúlyozta, hogy a német államok töredezett szerkezete előnyösebb, mint a francia típusú centralizált nemzetállamé, még akkor is, ha megnehezíti „nemzeti klasszikus művek” létrejöttét.³

Ez utóbbi politikai minta, vagyis az egymáshoz lazán kapcsolódó lokális egységek többközpontú rendszere határozta meg a *Weltliteratur* képzetének térszerkezetét is. Goethe szemében a világirodalom nem valamiféle hibrid, transzkulturális tér, hanem a saját nemzeti típusaikat képviselő írók nemzetközi fóruma, amelyben a típusok összjátéka rajzolja ki az „egyetemes emberit”.⁴ A nemzeti irodalmak érintkezése, vélte, nem feloldja, hanem – a külső megítélés fényében – éppenséggel megerősíti egységüket és belső egységüket.⁵ Ezt a hatást a német irodalomra nézve

* A szerző a Bölcsészettudományi Kutatóközpont tudományos főmunkatársa és osztályvezetője.

¹ Johann Wolfgang GOETHE, „A hazaszeretetről J. von Sonnenfels. 1772”, ford. TANDORI Dezső, in Johann Wolfgang GOETHE, *Antik és modern*, szerk. PÓK Lajos (Budapest: Gondolat Kiadó, 1981), 80–81.

² „Deutschland? aber wo liegt es? Ich weiß das Land nicht zu finden. / Wo das gelehrte beginnt, hört das politische auf.” *Das Deutsche Reich*; „Zur Nation euch zu bilden, ihr hoffet es, Deutsche vergebens; / Bildet, ihr könnt es, dafür freier zu Menschen euch aus.” *Deutscher Nationalcharakter*. „Xenien von Schiller und Goethe”, in Friedrich SCHILLER, *Gedichte und Erzählungen*, 173–205 (Leipzig: Insel, 1906), 182.

³ Johann Wolfgang GOETHE, „Irodalmi sansculottizmus”, in GOETHE, *Antik és modern*, 177–180.

⁴ Vö. Michael BÖHLER, „National-Literatur will jetzt nicht viel sagen...»: Überlegungen zu den kulturtopographischen Raumstrukturen in der Gegenwartsliteratur”, *Zeitschrift für deutschsprachige Kultur und Literaturen* 11 (2002): 178–216.

⁵ „[...] was ich Weltliteratur nenne, dadurch vorzüglich entstehen wird, wenn die Differenzen, die innerhalb der einen Nation obwalten, durch Ansicht und Urteil der übrigen ausgeglichen wer-

annál fontosabbnak érezhette, mivel abból ez a belső egység látványosan hiányzott. Ennyiben a világirodalomnak mint a sokféleség egységének a képzete, ahogy arra Vladimir Biti rámutatott, magának a német nemzeti identitásnak a diffúz és heterogén (vagyis politikailag és kulturálisan középpont nélküli, idegen hatások nyomán formálódó) jellegét képezte le magasabb rendszertani szinten. Vagyis a világirodalom „dialogikus alakulásának” a modelljét magának a német „önkeresésnek a dialogikus folyamata” adta, amely folyamat távlataiba ugyanakkor Goethe a német nyelvű műveltség nemzetközi dominanciájának a lehetőségét is beleértette.⁶

A nemzetinek és a világpolgárinak ehhez az (ellentmondásos, mert az önkiterjesztés igényét is magában rejtő) összhangjához képest az 1830–1840-es évekre e két perspektíva viszonya jellemzően ellentétessé vált. A világirodalom fogalmának ebben a korai recepciós fázisban is volt kozmopolita értelmezése (miszerint Goethe az emberiség kanti vagy saint-simoni egyesítésére utalt volna, melynek révén a nemzeti irodalmak egyetlen irodalomba olvadnának össze).⁷ Teret nyert ugyanakkor az a beállítást, hogy a világirodalom képzete már önmagában nemzetietlenséget fejez ki. Ezzel a váddal elsősorban az Ifjú Németország tagjait illették, jóllehet e mozgalom a világirodalom fogalmát saját politikai-irodalmi programjába illesztve voltaképpen összeegyeztetni igyekezett a nemzeti szellemet és a nemzetköziséget. Karl Gutzkow Goethéről írott 1836-os könyvében kiemelte, hogy a világirodalom nem felváltja, hanem biztosítja a nemzetiséget („Die Weltliteratur ist sogar die Garantie der Nationalität”) – különösen a németek esetében, tette hozzá, mivel a német irodalom, kibontakozásában a politikai egység hiánya és az irodalmi cenzúra által hátráltatva, a maga „világirodalmi státuszának” (*weltliterarischen Zustand*) elismerésében csak a külföldi recepcióra számíthat.⁸ Ez a nézet önmagában nem állt távol a nemzetek közti kommunikációs tér goethei felfogásától, az Ifjú Németország szerzői ugyanakkor ehhez az 1830-as francia forradalom mintájára elképzelt politikai átalakulás lehetőségét is hozzáértették: számukra a világirodalom esztétikai újítás és társadalmi progresszió egységét jelentette.⁹ A *Weltliteratur* képzetének elvetői

den.” Goethe Sulpiz Boisserée-nek, 1827. október 12. *Goethes Werke: Weimarer Ausgabe*, Großherzogin Sophie von SACHSEN, IV. Abt., 50 Bde (Weimar: H. Böhlau Verlag, 1887–1912), 43:105. (A továbbiakban: WA).

⁶ Vö. Vladimir BITI, *Tracing Global Democracy: Literature, Theory, and the Politics of Trauma* (Berlin–Boston: De Gruyter, 2016), 151–152.

⁷ Moritz Veit, Karl Rosenkranz, és Alexander Jung ilyen irányú világirodalom-értelmezéséről: Peter GOSSENS, *Weltliteratur: Modelle transnationaler Literaturwahrnehmung im 19. Jahrhundert* (Stuttgart: J. B. Metzler, 2011), 177–186, 281–285.

⁸ Karl GUTZKOW, *Ueber Göthe im Wendepunkte zweier Jahrhunderte* [1836] (Münster: Oktober Verlag, 2019), 102.

⁹ Az Ifjú Németország mozgalom, Gutzkow mellett elsősorban Ludolf Wienbarg és Heinrich Laube világirodalom-felfogásáról összefoglalóan: Hartmut STEINECKE, „»Weltliteratur« – Zur Diskussion der Goetheschen Idee im Jungen Deutschland,” in: Joseph A. KRUSE und Bernd KORT-LÄNDER, Hg., *Das Junge Deutschland: Kolloquium zum 150. Jahrestag des Verbots vom 10.*

(mint, többek közt, Ernst Moritz Arndt, Wolfgang Menzel vagy Georg Gottfried Gervinus) számára pontosan ez a francia orientáció tette a világirodalmat politikai és kulturális szempontból egyaránt hazafiatlan képződménnyé: amellet, hogy (a nemzetállami fejlődéssel szemben) a „világköztársaság” hamis ideálját sugallja, a világirodalom a nemzeti irodalmak fejlődését is megakasztja, mivel idegen mintákat kényszerít rájuk.¹⁰ E kritikák nyomán az 1840-es évekre még az egykori ifjúnemek közül is többen, mint például Theodore Mundt, jutottak arra, hogy a világirodalom a nemzeti önrendelkezésre és a nemzeti művelődésre egyaránt veszélyt jelent.¹¹

Goethe úgy vélte, sem „patrióta művészet”, sem „patrióta tudomány” nem létezhet, mivel mindkettő eredendően „az egész világhoz tartozik”.¹² Nem csupán azt hangsúlyozta, hogy „frissítő” külső hatások nélkül a nemzeti irodalmak „ellaposodnak”, de azt is visszatérően kiemelte, hogy a származtatottság a német műveltség alapvonása.¹³ Az egyes nemzeti irodalmak külföldi értelmezéseiről pedig úgy tartotta, hogy azok még félreértésekben is ösztönzőek, illetve gyakran egy-egy szerző jobb megértéséről tanúskodnak, mint amire annak honfitársai képesek lehetnek.¹⁴ Ezzel szemben a nemzeti kultúrát önmagát létrehozó és önmagának elégséges entitásként felfogva az 1840-es évektől az irodalomtörténet-írás és a kritika inkább arra

Dezember 1835. (Hamburg: Hoffmann und Campe, 1987), 158–162. Lásd még GOSENS, *Weltliteratur*, 187–228. A világirodalom fogalma 1830–1840-es évekbeli német recepciójáról elsősorban Heine kapcsán: John PIZER, *The Idea of World Literature: History and Pedagogical Practice* (Baton Rouge: Louisiana State University Press, 2006), 47–66.

¹⁰ Arndt, Menzel és Gervinus világirodalom-ellenességéről: GOSENS, *Weltliteratur*, 194–197, 229–236, 255–263.

¹¹ Mundtról lásd STEINECKE, „»Weltliteratur«...”, 166–167; GOSENS, *Weltliteratur*, 211–229.

¹² „Es gibt keine patriotische Kunst und keine patriotische Wissenschaft. Beide gehören wie alles hohe Gute der ganzen Welt an,” Johann Wolfgang GOETHE, „Maximen und Reflexionen”, in *Goethes Werke. Hamburger Ausgabe in 14 Bänden. Band XII. Schriften zur Kunst. Schriften zur Literatur. Maximen und Reflexionen*, Hg. Herbert von EINEM, Hans Joachim SCHRIMPF und Werner WEBER, 365–547 (Hamburg: Christian Wegner, 1963), 487.

¹³ „Eine jede Literatur ennuyiert sich zuletzt in sich selbst, wenn sie nicht durch fremde Teilnahme wieder aufgefrischt wird.” Johann Wolfgang GOETHE, „Bezüge nach Aussen,” in Johann Wolfgang GOETHE, *Sämtliche Werke: Briefe, Tagebücher und Gespräche. Band 22: Ästhetische Schriften V. 1824–1832*, Hg. Anne BOHNENKAMP, 427–428 (Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker, 1999), 428. Már *Egy történelmi tárgyú népkönyv terve* című 1808-as vázlatában így írt: „Egyetlen nemzet sem jutott műveltségre önerejéből, [...] legkevésbé a német. Hogy mit teremtett egy nemzet, azt akkor értjük meg [...], ha tudjuk, honnan vette” (ford. GÖRÖG Livia, 378–388, in GOETHE, *Antik és modern*, 380); később Goldsmith-re, Fieldingre és Shakespeare-re utalva jelenti ki, hogy „a mi irodalmunk [...] nagyrészt az övékéből ered” (Johann Peter ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, ford. GYÖRFFY Miklós [Budapest: Magyar Helikon Kiadó, 1973], 117).

¹⁴ Vö. GOETHE, „Le Tasse, drame historique en cinq actes, par M. Alexandre Duval,” in GOETHE, *Sämtliche Werke: Ästhetische Schriften 1824–1832*, 356–357. Arról, hogy Carlyle a németeknél jobban ítéli meg Schillert, míg a németek viszont az angoloknál értik jobban Shakespeare-t és Byront: ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, 288.

törekedett, hogy felmutassa egy-egy nemzeti irodalom sajátlagos, idegen elemektől megtisztított vonásait. Az anyanyelv – amelynek kizárólagosságát Goethe a múltbéli elzártság „idilli korszakára” korlátozta¹⁵ – immár az esztétikai élmény egyedül autentikus médiumaként tűnt föl. Ahogy Jacob Grimm a germanisták 1846-os frankfurti kongresszusán programszerűen megfogalmazta: egy nemzet költészete csak annak nyelvén (vagyis végső soron csak anyanyelvi beszélők által) érthető meg.¹⁶

Az idegen és a saját viszonyának ez az átalakulása együtt zajlott a német gazdasági tér átrendeződésével, amely átrendeződésnek meghatározó eseménye volt a német vámunió létrejötte. Az 1834-es *Zollverein* eltörölte a német államok közti belső vámhatárokat, de fenntartotta és megerősítette őket a külkereskedelemben (a külső vámbevételeket a német államok inentől arányosan osztották el egymás közt). Ennek közvetlen hatása az egységes Németország későbbi létrejöttére ma vitatottabb, mint azt a korábbi, porosz orientációjú történetírói hagyomány sugallta.¹⁷ Aligha tagadható viszont a vámunió meghatározó befolyása a német önszemléletre. Az összehasonlító irodalomtudomány egyik úttörője, a francia Edgar Quinet (1803–1875) németországi útján megrökönyödve észlelte, hogy a filozófusok országában „a vámkérdés kiszorította a kategorikus imperatívusz problémáját”.¹⁸ A vámunióval kialakuló gazdasági kohézió alapvetően változtatta meg a német államok politikai széttagoltságának és kulturális egységének a viszonyáról vallott nézeteket.¹⁹ S hatott a nemzeti irodalmi piac és a nemzetközi kulturális kereskedelem kapcsolatának a megítélésére is. A vámunió ezzel olyan szerzőket is közös nevezőre hozott, akik egyébként eltérően fogták fel nemzetiség és nemzetköziség viszonyát, illetve magát a világirodalom fogalmát.

A német vámunió története elválaszthatatlan Friedrich List (1789–1846) tevékenységétől, jóllehet közvetlenül nem vett részt annak létrehozásában. A pályáját állami hivatalnokként és a tübingeni egyetem oktatójaként kezdő List már az 1810-

¹⁵ GOETHE, „Epochen geselliger Bildung,” in GOETHE, *Sämtliche Werke...*, 22:554.

¹⁶ „[...] immer aber geht sie [die Poesie] aus von der heimathlichen Sprache und will eigentlich nur in ihr verstanden sein.” [Szerző nélkül], „Zweite öffentliche Sitzung vom 25. September”, in *Verhandlungen der Germanisten zu Frankfurt am Main am 24., 25., und 26. September 1846* (Frankfurt am Main: Sauerländer, 1847), 60. (Grimmnek ezt a nyilatkozatát szembeállítja Humboldt nyelvfelfogásával: Manfred KOCH, *Weimarer Weltbewohner: Zur Genese von Goethes Begriff „Weltliteratur”* (Tübingen: Max Niemeyer, 2002), 130–131.

¹⁷ Vö. Hans-Ulrich WEHLER, *Deutsche Gesellschaftsgeschichte II: Von der Reformära bis zur industriellen und politischen Deutschen Doppelrevolution 1815–1845/49* (München: C. H. Beck, 1989), 125–140.

¹⁸ Idézi David TODD, *Free Trade and its Enemies in France, 1814–1851* (Cambridge: Cambridge University Press, 2015), 14.

¹⁹ Erre nézve érdekes esettanulmány a *Zollverein* gazdasági és kulturális reprezentációjáról az 1850–70-es évek világkiállításain: Abigail GREEN, „Representing Germany? The *Zollverein* at the World Exhibitions, 1851–1862”, *The Journal of Modern History* 75, 4. sz. (2003): 836–863.

es évektől agítált a belső német vámhatárok eltörlése mellett. 1825-ben az Egyesült Államokba emigrált, ahol az Alexander Hamilton nevével fémjelzett amerikai iparvédelmi rendszer híve lett, s jutott arra a felismerésre, hogy a gazdasági fejlődést nemzeti és történeti variabilitás jellemzi. A gazdaságtant a nemzeti érdek függvényévé kell tenni, vélte List, ezért a nemzeteknek nem csupán saját útjukat kell járniuk „termelőerőik” kifejlesztésében, hanem mindegyiknek egyéni, önmagára szabott gazdasági elméletet kell kialakítania. List főműve, az 1841-ben megjelent *Das nationale System der politischen Ökonomie* erre tett kísérletet, kivételes erővel népszerűsítve szerzőjének azt a nézetét, miszerint a német ipari fejlődés és gazdasági integráció csak egy védvámrendszer (*Schutzsystem*) mellett lehet sikeres.²⁰

List a 18. század David Hume kifejezésével, „kereskedelmi féltékenység”-re (*jealousy of trade*) vonatkozó érveit az iparosítás korára alkalmazva, kétségbe vonta, hogy az „abszolút kereskedelmi szabadság kozmopolita elve” (*kosmopolitische Idee der absoluten Freiheit des Welthandels*) egyenlő mértékben előnyös volna minden kereskedő fél számára.²¹ Amíg a nemzetek az ipari fejlettség különböző fokain állnak, a szabadkereskedelem a legfejlettebbeknek kedvez. Ennélfogva az elmaradott nemzetek fejlődéséhez elengedhetetlen a behozatal korlátozása. List élesen bírálta a brit–francia gazdaságtan „kozmpolita iskoláját”, elsősorban Adam Smith és Jean-Baptiste Say nézeteit, mondván, azok csak egyén és emberiség viszonylatában gondolkodnak, holott a gazdaság alapegysége a nemzet. List végső célja ugyanakkor nem volt kevésbé egyetemes igényű. Úgy vélte, amikor majd az ipari termelés mindenhol hasonló fejlettségi szintre jut, a korlátozásokat fel lehet oldani, és a nemzetek egyenlő feltételek mellett élvezhetik a kereskedelem előnyeit. List a védvámrendszer tehát közbülső szakasznak szánta egy tisztességesebb nemzetközi gazdasági rendszerhez vezető úton, amelyben – hasonlóan ahhoz a kanti kereskedelmi utópiához, amely a világirodalom kozmopolita értelmezőinek is alapvetésül szolgált – a nemzetek végre „igazi kereskedelmi szabadság” (*wahren Handelsfreiheit*) révén egyesülhetnek.²²

Az 1830–1840-es években a protekcionista és a szabadpiaci elvek ütközése meghatározó eleme volt a kor gazdaságtani vitáinak, illetve bel- és külpolitikai konfliktusoknak.

²⁰ Listről lásd W. O. HENDERSON, *Friedrich List: Economist and Visionary 1789–1846* (Abingdon: Frank Cass, 1983); Keith TRIBE, *Strategies of Economic Order: German Economic Discourse 1750–1950* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995) 32–65; Istvan HONT, *Jealousy of Trade: International Competition and the Nation-State in Historical Perspective* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2005), 148–153; Eugen WENDLER, *Friedrich List (1789–1846): Ein Ökonom mit Weitblick und sozialer Verantwortung* (Wiesbaden: Springer, 2013); Harald HAGEMANN, Stephan SEITER and E. WENDLER, eds., *The Economic Thought of Friedrich List* (Abingdon–New York: Routledge, 2019).

²¹ Friedrich LIST, *Das nationale System der Politischen Oekonomie* [1841] (Stuttgart: Cotta, 1877), 109.

²² Uo., 115–116.

tusainak egyaránt.²³ (Ezek egyik szimbolikus eseménye az 1847-es brüsszeli szabadkereskedelmi kongresszus, amelyen Marx hiába szeretett volna felszólalni.)²⁴ Jellemző módon magát a szabadkereskedelem klasszikus elmélettörténeti hagyományát is e viták során hozták létre, Adam Smith-t téve meg a vonulat alapítójának, mintegy tudományosan igazolandó a brit szabadkereskedelmi mozgalom törekvéseit.²⁵ A brit diplomácia ugyanakkor már az 1830-as évek derekától nyomás alatt tartotta a kontinens kormányait, hogy töröljék el a külkereskedelmi korlátozásokat vagy csökkentsék a vámokat. A nemzetközi brit propaganda irányítója a *Westminster Review* szerkesztője, John Bowring (1792–1872) volt.²⁶ Az 1830-as évek végétől Párizsban élő List közelről figyelhette Bowring franciaországi tevékenységét, s a *Die nationale System* megírásával Bowring berlini lobbizását igyekezett ellensúlyozni.²⁷ (A magyar olvasó számára Bowring elsősorban 1830-as *Poetry of Magyars* című antológiája és 1865-ben közzétett Petőfi-fordításai révén ismert. Bowring pályáján a műfordítói tevékenység tanulságos összefüggéseket mutat a szabadkereskedelmi elvek propagálásával, vagy éppen katonai erővel való érvényesítésével, mint Bowring 1854 és 1859 közti hongkongi kormányzósága idején, de ez már egy másik tanulmány tárgya.)

²³ Érdemes hangsúlyozni, hogy a szabadkereskedelem vagy a protekcionizmus támogatása egy-egy országon belül sem volt egységes. Nagy-Britanniában a földbirtokos osztály ellenezte, a gyáriparosok támogatták a gabonaimport liberalizációját; Franciaországban a szabadkereskedelemnek a bortermelő régiókban voltak hívei; a német államok közül az északiak jellemzően elvetették, a déliek pártolták a vámvédelmet. Létezett egy német szabadkereskedelmi mozgalom is, amelynek szószólója viszont a brit emigráns John Prince Smith volt, ezért az ő személyén keresztül a szabadkereskedelem mint a német hagyományoktól idegen import elmélet is támadható volt: vö. Ralph RAICO, „John Prince Smith and the German Free-Trade Movement”, in Walter BLOCK and Llewellyn H. ROCKWELL JR., eds., *Man, Economy, and Liberty: Essays in Honor of Murray N. Rothbard*, 341–351 (Auburn, AL: The Ludwig von Mises Institute, Auburn University, 1988).

²⁴ Lásd erről Engels beszámolóit: „A közgazdasági kongresszus”, „A brüsszeli szabadkereskedelmi kongresszus”, in *Karl Marx és Friedrich Engels művei 4: 1846–1848*, kiad. a Marxizmus-Leninizmus Klasszikusainak Szerkesztősége (Budapest: Kossuth Könyvkiadó, 1959), 280–284, 288–298. Marx „forradalmi megfontolásokból” támogatta a szabadkereskedelmet (mint a polgári társadalom felbomlásának előkészítőjét), s List protekcionizmusában a gyáriparosok osztályérdekeinek nacionalista misztifikációját látta: vö. Roman SZPORLUK, *Communism and Nationalism: Karl Marx Versus Friedrich List* (New York–Oxford: Oxford University Press, 1988), 23–26, 30–42.

²⁵ E hagyomány visszamenőleges megkonstruálásának ellentmondásairól: Lars MAGNUSSON, *The Tradition of Free Trade* (London–New York: Routledge, 2004), 20–69.

²⁶ Bowring globális „szabadkereskedelmi missziójáról”, illetve szerepéről a francia kereskedelmi vitákban: David TODD, „John Bowring and the Global Dissemination of Free Trade”, *Historical Journal* 51, 2. sz. (2008): 373–397; TODD, *Free Trade...*, 95–122.

²⁷ List Bowring elleni kirohanásait lásd: LIST, *Das nationale System*, 7–8, 315–331. Kettejük egyébként szívélyes személyes viszonyáról: W. O. HENDERSON, „Friedrich List and England”, in W. O. HENDERSON, *Marx and Engels and the English Workers: And Other Essays*, 117–133 (London: Frank Cass, 1989), 122–123.

A nemzetközi kereskedelmi forgalom szabadságának vagy korlátozásának a kérdése nem csupán politikai és gazdasági tételekkel bírt. Az egyes álláspontok eltérő kultúrafelfogásoknak is megfeleltethetőek voltak, s az iparvédelem protekcionista elveit a nemzeti irodalmak fejlődésének vagy túlélésének a távlatai szerint is mérlegelni lehetett. Az irodalom – amely már ekkor egyfajta „iparágnak” számított, vagyis tömegfogyasztásra szánt tömegtermelésnek, amelynek forgalma kimutatható nemzetgazdasági tényező – a List-féle „termelőerők” (*Produktivkräfte*) egyikéként tűnt fel, különösen, mivel maga List is hangsúlyozta az összefüggést ipari és szellemi (*geistige*) tőke között. Adam Smith felfogásával szemben, miszerint az intellektuális és művészi munka gazdaságtani értelemben „improduktív”, List a szellemi befektetések produktivitása mellett érvelt.²⁸ (Ebben Adam Smith egy korábbi német bírálója, Adam Müller felfogását követte, aki szerint a nemzeti vagyon nem csupán csereértékek termeléséből áll, hanem megkívánja a szellemi és erkölcsi képességek felhalmozását is.)²⁹ List kölcsönösséget látott gazdasági és kulturális fejlődés között, mondván, „a nemzeti nyelv és irodalom, a képzőművészet és a polgári intézmények kiművelése [Bildung] mindenhol azonos ütemben zajlott a gyáripar és a kereskedelem fejlődésével”.³⁰ Innen nézve a német nemzeti irodalom maga is afféle, List kifejezésével, „gyermekkorú iparnak” (*junge Industrie*) volt tekinthető, amely az érettebb angol és francia versenytársakkal szemben védelemre szorult.

A világirodalom-fogalom korai német recepciójának jónéhány vetülete értelmezhető ebben a kontextusban. Goethe többször kapcsolatba hozta a világirodalmi körforgást a „szabadkereskedelem” áldásaival. (A legközvetlenebbül a lengyel költő és fordító Anton Edward Odynieccel és Adam Miczkiewiczessel folytatott 1829. augusztus 25-i beszélgetésében, amikor úgy foglalt állást, hogy „a fogalmak és az érzések szabadkereskedelme” éppúgy hozzájárul az „emberiség gazdagságához és általános jólétéhez”, mint „az ipari és kereskedelmi termékek forgalma”).³¹ Ezzel szemben német irodalomtörténetének 1844-ben megjelent ötödik kötetében Gervinus azért bélyegezte meg a világirodalom képzetét, mert annak jegyében a „német szellemi tulajdon” exportjáért cserébe a külföldi eszmék „vámmentes bejutást” (*zollfreier*

²⁸ Vö. LIST, *Das nationale System*, 123. Smith érvelését lásd Adam SMITH, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations: A Selected Edition*, ed. Kathryn SUTHERLAND (Oxford: Oxford University Press, 1998), 190–195.

²⁹ A nemzet szellemi és érzelmi termelőerőinek fontosságáról Adam Müllernél lásd Galin TIHANOV, „The Post-Romantic Syndrome: Reflections on Work, Wealth, and Trade from Adam Müller to Ernst Jünger”, *Primerjalna književnost* 39, 2. sz. (2016): 43–58, 50–51.

³⁰ „Noch überall hat die Bildung der Nationalsprache und der Literatur, haben die bildenden Künste und die Vervollkommnung der bürgerlichen Anstalten mit der Entwicklung der manufakturen und des Handels gleichen Schritt gehalten.” LIST, *Das nationale System*, 179–180.

³¹ „Der Freihandel der Begriffe und Gefühle steigere ebenso wie der Verkehr in Produkten und Bodenerzeugnissen den Reichthum und das allgemeine Wohlsein der Menschheit.” *Goethes Gespräche: Gesamtausgabe*, Hg., Flodoard Frhr. von BIEDERMANN, 4 Bde. (Leipzig: F. W. v. Biedermann, 1909–1911), 4:152.

Eingang) élvezhetnek a német államokba.³² Gervinus elismerte, hogy csábító látvány nemzetközi forgalmazásban látni a német „szellemi ipar” (*geistigen Erwerb*) termékeit, ám még ha, mint Goethe jósolta, a német a világ irodalmi közti csereforgalmat közvetítő világnyelvvé válik is, ez csak abban az esetben járhat valódi haszonnal, ha szilárd nemzeti szellemmel és e szellem politikai jelentőségűvé tételével társul. Az „univerzalizmus útjára” lépve ugyanis az efféle „győzelmek” elenyésznek, amint azt Gervinus szemében már az is példázta, hogy a „büszke német ifjak” előszeretettel utánoztak külföldi szerzőket.³³ (Gervinus gúnyos megjegyzése szerint Goethét a világirodalom fogalmának kiötlésében a hiúság ösztönözte: élete utolsó szakaszában elszedítette saját növekvő külföldi ismertsége, ezért nem volt tekintettel a nemzeti érdekekre.)³⁴ Amennyiben tehát veszélybe sodorja az önelvű nemzeti fejlődést, akkor még a nemzetközi expanzió ígéretéről, vagyis a német kultúra univerzalitásának az ábrándjáról is le kell mondani. Gervinus abban az értelemben ellenezte a szellemi kereskedelem korlátlanágát, ahogy List az ipari behozatalát: „minden nemzet elérkezik a haladásában egy pontra, ahol a további fejlődés és a fejlettebb nemzetekkel való egyenlő státusz elérése csak a nemzetközi forgalom korlátozása révén lehetséges.”³⁵

Ellenzői szemében tehát a világirodalom nem pusztán fenyegetően kozmopolita világképet, hanem egyoldalúan szabadkereskedelmi felfogást tükrözött. Illetve nem tett mást, mint szentesítette az irodalom üzleties szemléletét. Gervinus nem vitatta, hogy az eszmék szabad forgalma (*Gedankenverkehr*) demokratikus és emancipatorikus erő. Mint megjegyezte, ahogy a társadalmi forradalom célja az anyagi javak egyenlő szétosztása (*Gleichbesitz*), úgy a világirodalom az irodalmi tulajdon közös birtoklását (*Gemeinsamkeit des literarischen Eigenthums*) ígéri. Végző összefüggésben azonban, mutatott rá, az irodalmi javak nemzetközi forgalmazása olyan „iparág” (*Gewerb*), amelynek elsődleges célja az, hogy eltartsa önmagát; s ezért kell, a piaci

³² „[...] das geistige Eigenthum von Deutschland unter dem Schutze des Friedens und der Allianzen in die Länder Europas ausgefahren und umgekehrt dem Fremden zu erneutem Zuflusse zollfreier Eingang gestattet ward”. G. G. GERVINUS, *Geschichte der poetischen National-Literatur der Deutschen*. Fünfter Theil. Zweite Aufl. (Leipzig: Wilhelm Engelmann, 1844), 577.

³³ „[...] unsere Sprache als eine Vermittlerin zu bezeichnen, in der sich alle Literaturen vereinigen, und ihr die Erhebung zur Weltsprache zu prophezeien, wenn er uns versprach, daß die Fremden, wie sie schon jetzt so manche Vorurtheile durch uns beseitigt hätten, immer mehr von uns lernen würden, nationale Beschränktheit abzulegen und freiere Umsicht zu gewinnen, so müssen wir doch zu bedenken geben, daß alle diese Siege am besten verbürgt, behauptet und erweitert werden, wenn wir immer mehr nationale Festigkeit, ja politische Bedeutung erhalten, und daß wir auf dem universalistischen Wege aller errungenen Vortheile gradezu verlustig gehen, wie es unsere stolze Jugend mit ihren demüthigen Nachahmungen bereits zu merken gibt.” Uo., 579.

³⁴ Uo., 577.

³⁵ „[...] jede Nation auf einen Punkt gekommen ist, wo sie nur vermittels gewisser Beschränkungen ihres internationales Verkehrs zu höherer Ausbildung und zur Gleichstellung mit anderen weiter vorgerückten Nationalitäten gelangen konnte.” LIST, *Das nationale System*, 3–4.

forgalom kiszélesítése érdekében, „a külföld asztaláról a legkisebb morzsákat” is begyűjtenie.³⁶ Hasonló értelemben jellemezte Theodore Mundt a világirodalmat elsősorban „kereskedelmi és politikai, mintsem irodalmi” jelenségként. Amikor 1842-es angol–francia–német összehasonlító irodalomtörténetében azt hangsúlyozta, hogy az irodalom művelésének és értelmezésének a nemzeti elv az elsődleges kerete, Mundt szintén protekcionista metaforát használt. Mint írta, a „kereskedelmi szerződések korában” a szellemi kommunikációt is „tágra nyitott kereskedelmi útvonalak” jellemzik, ám „a határok feloldása” (*Gränzaufhebung*) veszélyes az irodalomra.³⁷ Mundt érvelése szerint a nemzetek legfeljebb akkor tegyék ki magukat világirodalmi hatásoknak, amikor saját jellegzetességeik már teljesen kifejlődtek.³⁸ Ez megint nem volt messze List érvelésétől, miszerint a külkereskedelmet mindaddig korlátozni kell, amíg a nemzet termelőerői el nem érik kereskedelmi partnereik szintjét.

A nemzetközi kulturális csere értelmezésében a protekcionista érvek nem csupán képletes analógiául szolgáltak. Az idegen kulturális hatások mérséklését közvetlenül a külföldi irodalmi termékek behozatalának korlátozására is lehetett vonatkoztatni. Amikor Gutzkow és a költő Georg Herwegh (1817–1875) az irodalom nemzetközi forgalmának irányát és volumenét bírálták, a német irodalmi piac konkrét gazdasági szerkezetére voltak tekintettel. Azért bélyegezték meg a német „fordításipart”, mert korlátozás nélkül engedett utat a beáramló külföldi termékeknek, s ezzel a német irodalmat alárendelt szerepre kárhoztatta saját nemzeti piacán. Herwegh az irodalom kereskedelmi érdekeknek való kiszolgáltatottságát (*kaufmännisches Interesse an der Literatur*) okolta azért, hogy olyan művekről is készül (rossz, de olcsó) fordítás, amelyekről már léteznek mesteri fordítások.³⁹ Jellegzetesen protekcionista szemléletet tükröz az a meglátása, miszerint az irodalmi import, bár gyengébb minőségű, olcsósága miatt kelendőbb, mint a hazai – s Herwegh ebben a tekintetben jellemző módon

³⁶ „wie man sich nach vollendeter Revolution eines Gleichbesitzes bürgerlicher und socialer Veränderungen freute, so auch einer Gemeinsamkeit des literarischen Eigenthums: denn selbst kein Brosämlein fremder Tafeln geht nunmehr verloren, seit die Verpflanzung und Versendung ein Gewerbe worden ist, das seine Leute nährt.” GERVINUS, *Geschichte der poetischen...*, 577.

³⁷ „[...] früher schon durch den Mangel der äußern Communicationen der Geist nicht vermöchte, sich seine Handelsstrassen so weit zu eröffnen, wie jetzt, in der Periode der Handelstractate [...] dies weltliterarische Treiben, wie es in äußerer Hinsicht genannt werden kann, hat doch mehr eine commercielle und politische, als eine literarische Bedeutung selbst; wenigstens wird in jeder Literatur, wie sehr sie auch durch fremde Aneignungen und Einwirkungen gewinnen mag, nie von einer Gränzaufhebung der Nationalität zu ihrem Heil die Rede sein können.” THEODORE MUNDT, *Geschichte der Literatur der Gegenwart* (Leipzig: Simion, 1842), 432.

³⁸ „[...] durch die erschöpfendste Herausbildung ihrer Eigenthümlichkeiten ihre Stelle in dem großen ganzen des Völkerlebens zu behaupten suchen. Wenn nun, je nationaler eine Literatur ist, sie um desto höher an sich selbst in Blüthe stehen wird, so muß dagegen auf der andern Seite jeden Literaturbetrachtung, je mehr sie weltliterarisch ausfällt, von um so eingreifenderer Bedeutung für die Geschichte des ganzen Geisteslebens der Menschheit werden.” Uo., 432–433.

³⁹ GEORG HERWEGH, „Ein Beitrag zur Kenntnis der literarischen Industrie [1840]”, in *Herweghs Werke in drei Teilen*, 3 Bde. (Berlin–Leipzig–Wien–Stuttgart: Bong & Co, 1909), 2:138–141.

a francia luxustermékekkel (az osztrigával és a pezsgóvel) állította szembe a francia importirodalmat.⁴⁰ Elismerte, hogy a világirodalom létrejöttéhez elengedhetetlenek a fordítások, de ezek számát korlátozni kívánta, s a szelekció alapjául a kiválóság és a nemzeti reprezentativitás kritériumait tette meg: „Nem kell mindent lefordítani. Ahol eredetiség van, szellem, szenvedély és mélység, ahol egy nép új sajátossága kiviláglik, ezek azok a művek, amelyek érdemesek a közvetítésre.”⁴¹ Herwegh felvetése szerint egy létrehozandó német írószervezet feladata volna szemlélni a külföldi irodalmakat és a hazai kiadók figyelmébe ajánlani a „valóban világirodalmi” (*wirklich weltliterarisch*) alkotásokat.⁴² Hasonlóképp szűkítette Gutzkow is a világirodalom körét azokra a művekre, amelyek „érdemesek a fordításra”.⁴³ Úgy vélte, ha importtermékekkel „árasztják el” (*überfüllen*) a piacot, az nem csupán csökkenti a hazai termékek értékét, hanem egyenesen azt a benyomást kelti, hogy a német afféle „nevetséges majom-nemzet” (*lächerlich äffischen Nation*), amely azért kapkod külföldi szerzők után, mert nincsen saját „költői vagyona/tehetsége” (*dichterische Vermögen*). Az olcsó külföldi importra spekulálva, figyelmeztetett Gutzkow, a könyvkereskedők kiölik a hazai irodalom iránti olvasói igényt.⁴⁴ Általánosságban pedig azt sürgette, hogy a szabadkereskedelem ígérete által megtévesztett nemzeteket fel kell világosítani, mik is a valódi érdekeik az „ipari önzés korszakában” – különösen a németeket, hiszen az ő újkeletű vámszövetségük (*jüngst abgeschlossenen Zollverband*) számára az angol iparral folytatott versengés immár „élet-halál kérdése”.⁴⁵

Amellett tehát, hogy nagyon eltérő politikai és esztétikai nézeteket vallottak (Gervinus liberális nacionalistának nevezhető, míg Herwegh szocialista volt), a külföldi irodalmi termékek korlátlan behozatalára nézve az ifjúnemek nézetei nem álltak messze Gervinus félelmétől, miszerint a nemzetközi kulturális hatások a nemzeti önmeghatározás szilárdságát fenyegetik. A fordítások egészségtelen bősége, akármennyire jövedelmező üzletet jelent is, Herwegh és Gutzkow szemében

⁴⁰ „Die vaterländischen Produktionen werden hintan gesetzt, weil natürlich (umgekehrt wie bei Austern und Champagner) die Übertragungen aus fremden Sprachen billiger sind.” Georg HERWEGH, „Über Schriftstellerassoziationen [1840]”, in *Herweghs Werke in drei Teilen*, 2:188.

⁴¹ „Wir sollen nicht alles und jenes übersetzen. Wo Originalität, Witz, Leidenschaft, Tiefe zutage tritt, wo eine neue eigentümliche Seite eines Volkes sich offenbart, das sind Werke, die einer Übertragung sich verlohnen.” Uo.

⁴² Uo., 189.

⁴³ „Zur Weltliteratur gehört alles, das würdig ist in die fremden Sprachen übersetzt zu werden.” GUTZKOW, *Ueber Göthe...*, 102.

⁴⁴ Karl GUTZKOW, „Die Deutschen Uebersetzungsfabriken [1839]”, hozzáférés: 2021.09.16, <https://projects.exeter.ac.uk/gutzkow/Gutzneu/gesamtausgabe/Abtei1/DDtUebe.htm>.

⁴⁵ „Das Prinzip unserer Zeit ist der Egoismus der Industrie, die Völker bedürfen einer populären Aufklärung über ihre Vortheile, und Niemand mehr als die Deutschen, für welche durch den jüngst abgeschlossenen Zollverband der Wetteifer mit der englischen Gewerbsthätigkeit eine Lebensfrage geworden ist.” Karl GUTZKOW, „Literarische Industrie [1836]”, hozzáférés: 2021.09.16, <https://projects.exeter.ac.uk/gutzkow/Gutzneu/gesamtausgabe/Abtei1/LitInd.htm>.

ugyancsak végzetes hatásúnak tűnt az éppen kiépülő nemzeti irodalmi piacra és az olvasóközönség (vagyis a nemzet) esztétikai nevelésére egyaránt. A gazdasági alárendeltség egyúttal kulturális fenyegetést is jelentett: amennyiben ugyanis egy nemzeti kultúra nem biztosítja saját vásárlóit, úgy nem képes újratermelni önmagát és tovább növekedni. Ha a hazai szerzők kiszorulnak a saját piacukról, azzal nem csupán írói megélhetésük lehetetlenül el, de a nemzeti irodalmi hagyomány, és az annak megfelelő közízlés is elhalványodik vagy eltűnik. (Fontos hangsúlyozni, hogy az Ifjú Németország kultúrafelfogása nem magát a piaci versenyt kívánta kiiktatni: ahogy Heinrich Laube egy 1833-as cikkében kifejtette, az írók a nyilvánosságban nem mint „természetes szövetségesek találkoznak, akik ugyanarra a célra törekednek, [nevezetesen] a nép szellemi nevelésére”, hanem mint „természetes ellenségek”, akiket „gazdasági viszonyaik” tesznek riválisokká.⁴⁶ Herwegh ötlete egy német írószervezet létrehozására persze azt is sugallta, hogy ha a nemzeti piacon *belül* riválisoknak számítanak is, az elsőprő külföldi versennyel szemben a hazai szerzők, megintcsak gazdasági szükségszerűségből, szövetségesekké válnak.)

A fordítást (mint a világirodalom kommunikációs közegét) tehát a szellemi hatás és a piaci valóság tekintetében egyaránt lehetett értelmezni. Goethe egyfelől hitt abban, hogy a szabadkereskedelem kölcsönösen előnyös cserét tesz lehetővé. Másfelől viszont azt sem titkolta, hogy az irodalmi fordítások transznacionális áramlásában benne rejlik a nemzeti hegemonia lehetősége is. A romantikusok fordításelméleteivel összhangban úgy vélte, a német nyelv (semlegessége, hajlékonysága, illetve a német szellem eredendő kozmopolitizmusa okán) kivételesen alkalmas a fordításra.⁴⁷ Emellett a német fordításirodalomban Goethe olyan kereskedelmileg is jövedelmező *re-exportáló* iparág lehetőségét is meglátta, amely nem csupán összekötné az egyes nemzeti irodalmakat, hanem a német irodalmi piacot tenné meg a nemzetközi kulturális kereskedelem központjává. Ha a világ irodalmi németül válnak hozzáférhetővé (a németül megtanuló világ számára), akkor „oda jutnánk, hogy az idegen a mi piacunkról szerzi be a számára eredetiben megközelíthetetlen portékát, közvetítésünk révén”.⁴⁸

⁴⁶ „Nicht wie natürliche Verbündete, die alle nach gleichem Ziele, einer gesteigerten Bildung, steuern, nein, wie natürliche Feinde begegnen sich die Schriftsteller auf dem Terrain der Öffentlichkeit. Eine Hauptquelle dieser Leidenschaftlichkeit beruht wieder in ökonomischen Verhältnissen”. Idézi Hartmut STEINECKE, *Literaturkritik des Jungen Deutschland: Entwicklungen – Tendenzen – Texte* (Berlin: Erich Schmidt, 1982), 202.

⁴⁷ Lásd például ECKERMANN, *Beszélgetések Goethével*, 120. A Schlegel fivérek és Schleiermacher kapcsán arról, hogy a kor német fordításelméletei előszeretettel láttatták a német kultúrát az „Allerweltsübersetzer” szerepében, vagyis mint amely a német nyelven belül valósítja meg a világirodalmat: Andreas HUYSEN, *Die frühromantische Konzeption von Übersetzung und Aneignung: Studien zur frühromantischen Utopie einer deutschen Weltliteratur* (Zürich–Freiburg: Atlantis Verlag, 1969), 152, 157–173.

⁴⁸ Johann Wolfgang GOETHE, „Szerb dalok”, ford. TANDORI Dezső, in Johann Wolfgang GOETHE, *Irodalmi és művészeti írások*, 210–221 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1985), 221.

Herwegh és Gutzkow diagnózisa szerint, mint láttuk, ennek éppen az ellenkezője valósult meg. A nemzetközi hegemónia megszerzése helyett a német fordításipar túlnövekedése arra ítélte a német kultúrát, hogy külföldi irodalmak passzív felvevőpiacává legyen. Goethe elgondolása arra a szabadpiaci hitvallásra épült, hogy ha a nemzetek megnyitják kulturális piacukat a külföldi termékek előtt, cserébe saját termékeikkel hozzáférhetnek ezekhez a külföldi piacokhoz. A világirodalom protekcionista kritikája szerint viszont a nemzetközi irodalmi csere, amennyiben a piac saját mechanizmusaira hagyatkozik, elkerülhetetlenül egyirányú forgalomba torlik, mivel maga a szabadkereskedelem eredendően az „egyenlőtlen csere” szerkezetére épül.⁴⁹

Goethe számára a világirodalom ágense a fordító-kereskedő volt, aki egyesítette magában az irodalmi alkotó és a könyvkereskedő szerepköreit, ám eközben értékítéletében független maradt, s képes volt „gazdagítani” mind önmagát, mind az emberiséget, anyagi és szellemi értelemben egyaránt.⁵⁰ Herwegh és Gutzkow kritikája ezzel szemben arra mutatott rá, hogy mivel a nemzetközi forgalomnak mind az irányát, mind pedig a tartalmát a valóságos könyvkereskedő határozza meg, ezért a fordító autonómiája elkerülhetetlenül alárendelődik az üzleti érdekeknek és a kereskedelmi igényeknek. Ebből következően számukra a fordító nem közvetítő volt a nemzetek irodalmi piacán, mint Goethe vélte, hanem a könyvkereskedő cinkostársa a kereskedelmi és kulturális öngyarmatosításban, hiszen technikailag ő tette lehetővé a külföldi cikkek tömeges behozatalát. (Itt csak utalni tudok arra, hogy a világirodalom mint fordítások révén kivitelezett kulturális öngyarmatosítás ugyanabban az időszakban Thomas Carlyle számára nem a nemzeti közösség önfeladását jelentette, hanem a szellemi megváltás lehetőségét. Carlyle vízióját is meghatározta ugyanakkor az expanzió vágya. Úgy látta, hogy a sekélyesen haszonelvű brit kultúra Goethe és egyéb német szerzők angol fordításai által megújulva válhat képessé arra, hogy a brit gyarmatbirodalom piacai révén biztosítsa a „teuton civilizáció” jótékony globális uralmát.)⁵¹

A nemzetközi kulturális csere egyirányúságának orvoslására Gutzkow és Herwegh az irodalmi kereskedelem szabályozását ajánlotta – akár informálisan, a könyvkereskedők és a vásárlók hazafias önkorlátozása révén, akár egy formális válogatási mechanizmuson keresztül. Herwegh javaslata szerint, mint láttuk, maguknak az

⁴⁹ Az „egyenlőtlen cseréről” és az általa generált „alárendelődési láncolatokról” a világgazdasági rendszerekben: Fernand BRAUDEL, *Civilization and Capitalism 15th–18th Century: Volume III. The Perspective of the World*, trans. Sian REYNOLDS (London: Collins, 1984), 48. A nemzetközi kereskedelmi haszonnak a „magállamok” felé áramlásáról: Immanuel WALLERSTEIN, *Historical Capitalism* (London: Verso, 1983), 31–32.

⁵⁰ Lásd erről Goethe Thomas Carlyle-nak, 1827. július 20. *Correspondence between Goethe and Carlyle*, ed. Charles E. NORTON (London–New York: MacMillan, 1887), 16–18; Johann Wolfgang GOETHE, „German Romance Vol. IV. Edinburgh 1827”, in GOETHE, *Sämtliche Werke...*, 22:433–434.

⁵¹ Erről lásd, többek között Carlyle 1831. június 10-i levelét Goethehez: *Correspondence...*, 283–284.

íróknak kellene dönteniük arról, mi is kerül világirodalomként nemzetközi forgalomba. A szellemi és kereskedelmi forgalmat szabályozó írószervezet ötlete illeszkedett a német liberálisok 1830–1840-es évekbeli felvetéséhez, miszerint az *ancien régime* intézményei közül a céheket meg kell tartani, mivel ezek féken tartanak a kiépülő piaci társadalom szélsőségeit.⁵² Emellett Herwegh tervezete visszautalt az irodalmi kereskedelem megújításának korábbi elképzeléseire is (Novalis látomására egy globális írószervezetről, amely saját nyomdászokat és kiadókat alkalmazva felügyelné a terjesztést,⁵³ illetve Friedrich Schlegel buzdítására, hogy az írók „tömörüljenek afféle Hansa-szövetségbe”, s „mint a középkor kereskedői” „kölcsonösen védjék egymást”).⁵⁴ De Herwegh elgondolása emlékeztetett Fichte tervgazdasági utópiájára is, amely a világ szellemi cserekereskedelmét, minden egyéb kereskedelmi forgalom megszüntetése mellett, államilag finanszírozott nemzeti akadémiák hálózata révén bonyolította volna.⁵⁵ Fichtétől eltérően ugyanakkor Herwegh nem kívánt kiiktatni minden kereskedelmi vonatkozást az irodalmi cseréből. Számára a világirodalom megmaradt kereskedelmi forgalomnak, annál is inkább, mivel az írók, Herweghet is beleértve, számítottak az ebből származó jövedelmekre. Éppen ezért Herwegh azzal is megbízta volna az írók egyesületét, hogy biztosítsa az irodalmi tulajdonjogok érvényesülését és a szerzők illő javadalmazását mind a hazai, mind a nemzetközi árucserében.⁵⁶

A világirodalom protekcionista kritikája tehát alapvetően azt kifogásolta, hogy a szabadpiac szükségképpen egyenlőtlen viszonyokat hoz létre, mind a kereskedelmi, mind a kulturális forgalomban. Tanulságos az ennek kifejezésére használt szókép is, vagyis hogy az irodalmi import mintegy „elárasztja” a hazai piacot. Az *Überschwemmung*-elméletet, miszerint a napóleoni háborúk és a kontinentális blokád feloldása után Nagy-Britannia tudatosan öntötte el az európai piacokat olcsó ipari termékekkel, hogy ezzel tönkre tegye a kontinens gyáripari kapacitásait, először List vetette

⁵² Vö. Heinz-Gerhard HAUPT, „Guild Theory and Guild Organization in France and Germany During the Nineteenth Century”, in Mark BEVIR and Frank TRENTMANN, eds., *Markets in Historical Contexts: Ideas and Politics in the Modern World*, 90–104 (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).

⁵³ Vö. Thomas BLEICHER, „Novalis und die Idee der *Weltliteratur*”, *Arcadia* 14, 3. sz. (1979): 254–270, 265.

⁵⁴ „Wie die Kaufleute im Mittelalter so sollten die Künstler jetzt zusammentreten zu einer Hanse, um sich einigermaßen gegenseitig zu schützen.” Friedrich SCHLEGEL, „Ideen”, in *Kritische Friedrich-Schlegel-Ausgabe. Erste Abteilung: Kritische Neuausgabe. Band 2: Charakteristiken und Kritiken I (1796–1801)*, 256–271 (Paderborn–München–Wien: Ferdinand Schöningh Verlag, 1967), 270.

⁵⁵ Erről lásd Fichtének a „zárt kereskedő államok” világrendszeréről írott 1800-as tervezetének utolsó fejezetét: Johann Gottlieb FICHTE, „Der geschlossene Handelsstaat”, in Gottlieb FICHTE, *Werke. Band I, 7. 1800–1801*, Hg. Reinhard LAUTH und Hans GLITWITZKY, 1–142 (Stuttgart–Bad Canstatt: Friedrich Frommann Verlag, 1988), 141.

⁵⁶ Vö. HERWEGH, „Über Schriftstellerassoziationen”, 190.

fel egy 1819-es röpiratában.⁵⁷ Gutzkow hasonló képet használt a német „fordítás-iparról” szóló cikkeiben, illetve Goethéről szóló könyvében is – ott pontosan abban a reményben, hogy a valóban világirodalmi rangú művek „alacsony jövedelmezősége” megkíméli majd a német piacot az „elárasztástól” (*Deutschland von jener Ueberfluthung des Literaturmarktes befreien*).⁵⁸ Herwegh ugyancsak „gátat” akart vetni az irodalmi import „áradásának” (*gegen diese Sündflut ein Damm bauen*), vagyis az angol és francia irodalmi „ürülékfolyamnak” (*Kot*).⁵⁹ A kulturális és gazdasági önvédelemnek ez a protekcionista retorikája Herdert idézte, aki több alkalommal használta az árvíz és az áradás metonímiáit kulturális összeütközések leírására: „hogyan árasztotta el az Észak a Délt”, amikor „az északi népeknek ez a tengere minden hullámával megmozdult” és a „Rómát övező fal és gát átszakadt”;⁶⁰ a gondviselés rendelkezésként „a nyelvek, erkölcsök, hajlamok és életmódok” diverzitása megakadályozza a népek nemkívánatos keveredését és „gátat épít az idegen beáramlás ellen” (*ein Damm gegen fremde Überschwemmungen*).⁶¹

Goethe ugyancsak visszatérően élt ezekkel a szóképekkel a világirodalommal kapcsolatban, pozitív és negatív értelemben egyaránt. Egyrészt kifejezetten szorgalmazta a külföldi irodalmak – többek közt az „angol szökőár” (*englischen Springflut*) – „beáramlását” (*Überschwemmung*) vagy „betessékelését”.⁶² Más esetekben viszont a világirodalmat olyan fenyegető áradásként írta le, amelyet – akárcsak a „varázslótanonc” saját 1797-es balladájában – immár a felidézője (vagyis maga Goethe) sem bír féken tartani.⁶³ Ezért a „derekabb művek” szerzőinek azt tanácsolta, igyekezzenek kitartani, a „tömegeknek tetsző” világirodalom „széles hömpölygésű áradatával” szemben.⁶⁴ Goethe tehát az irodalmi kiválóságnak a nemzeti hovatarozástól független régióját találta védelemre méltónak, s kevésbé aggasztotta az egyes nemzeti kultúrák belső piacainak intaktsága. Herwegh és Gutzkow számára viszont nem valamely világirodalmi elit, hanem maga a nemzeti szerző számított védelemre ér-

⁵⁷ Vö. HENDERSON, „Friedrich List and England”, 118–119; John R. DAVIS, *Britain and the German Zollverein, 1848–66* (London: Macmillan, 1997), 8.

⁵⁸ GUTZKOW, *Ueber Göthe...*, 103.

⁵⁹ Vö. HERWEGH, „Über Schriftstellerassoziationen”, 178.

⁶⁰ Johann Gottfried HERDER, „Az emberi művelődés újabb történetfilozófiája: Adalék a század számos adalékához”, in Johann Gottfried HERDER, *Értekezések. Levelek*, ford. RAJNAI László, 7–167 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1983), 61.

⁶¹ Johann Gottfried HERDER, *Briefe zu Beförderung der Humanität*, Hg. Hans Dietrich IRMSCHER (Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1991), 687.

⁶² Vö. Goethe Karl Streckfussnak, 1827. január 27. WA, 42:27. (A részlet magyar fordítását lásd: ford. GÖRÖG Lívia, in GOETHE, *Antik és Modern*, 688.)

⁶³ „daß die von mir angerufene Weltliteratur auf mich, wie auf den Zauberlehrling, zum Ersäufen zuströmt”, Goethe Karl Friedrich Zelternek, 1828. május 21. WA, 44:100.

⁶⁴ Johann Wolfgang GOETHE, „Aus dem Faszikel zu Carlyles *Leben Schillers*”, in GOETHE, *Sämtliche Werke...*, 22:866–867. (Magyarul lásd: „További megjegyzések a világirodalomról”, ford. GÖRÖG Lívia, in GOETHE, *Antik és modern*, 721–723, 722.)

demeknek a külföldi áradattal szemben. A külföldi túlzott jelenlétét attól függetlenül látták (gazdasági és kulturális értelemben egyaránt) veszélynek, hogy az irodalmi termelés magasabb vagy alacsonyabb regiszteréből származott-e. Vagyis nem egyszerűen a külföldi *Trivilliteratur* beáramlását kívánták korlátozni. Gutzkow Dickenst és az ő „Pickwick-Unsinn”-jét kifejezetten az értéktelen külföldi irodalmi árucikkek között említi, Herwegh pedig, újfent jellemzően protekcionista érveléssel, arra buzdított, hogy Dickens vagy Sterne helyett a német olvasók válasszák inkább az ő humoruk hazai előállítású megfelelőjét, nevezetesen Jean Paul műveit.⁶⁵

A német könyvkiadásnak a 18. század óta meghatározó hányadát tették ki a fordítások – az 1830-as évekre azonban, köszönhetően az új nyomtatási technológiának és a gyors áruszállításnak, jelenlétük csakugyan kifejezetten nyomasztóvá lett.⁶⁶ (Vagy, tehetjük hozzá, az egy német nemzeti irodalom és az egy német irodalmi piac képzetének kialakulásával más lett ennek megítélése.) A külföldi irodalom behozatalát az tette jövedelmezővé, hogy kevesebb termelési költséggel járt, mint a hazai irodalmi árucikkek előállítása: a fordítói honoráriumok elhanyagolhatók voltak és nemzetközi szerzői jogi szabályozás hiányában a német kiadók nem fizettek a fordítási jogokért. Pontosan ezért azonban az irodalmi import voltaképpen nem volt teljesen, mint Gervinus állította, *zollfrei*. Azzal, hogy nem fizettek a külföldi szerzőknek, a német könyvkiadók afféle közvetett behozatali vámot vetettek ki ezekre a termékekre, amit ők maguk tettek zsebre. A külföldi irodalom korlátlan beáramlása tehát, bármennyire a szabadkereskedelem következményeként tűnt föl, voltaképp protekcionista keretben zajlott. A német kiadók sem voltak maradéktalanul elégedettek az irodalom nemzetközi forgalmának állapotával, de számukra nem a külföldi irodalom beáramlása, hanem a német művek francia kalózkidásai számítottak fenyegetőnek, amennyiben azok visszajutottak a német piacokra. A német könyvkereskedők ebben a tekintetben érezték úgy, hogy az a „sokat dicsért világ-irodalom” (*viel-gepriesenen Welt-Literatur*) „veszélybe sodorja a német irodalom tőkét” (*das Kapitel der Deutschen Literatur in Gefahr*).⁶⁷

A német államokban a kalózkönyvkiadás a 18. század óta része volt a protekcionista gazdaságpolitika eszköztárának. A kameralista törvényhozások a helyi ipar támogatására hivatkozva adtak jogi védelmet a más német államok kiadványait újrainyomó kalózkidóknak, köztük a leghírhedtebbnek, a bécsi Johann Thomas Trattnernek.⁶⁸ (A List által annyira csodált amerikai iparvédelmi rendszer – amely nyíltan a mások által megalkotott „eszmék, gépek, emberek és képességek” elulaj-

⁶⁵ Vö. GUTZKOW, „Die Deutschen Uebersetzungsfabriken”; HERWEGH, „Über Schriftstellerassoziationen”, 188.

⁶⁶ Vö. STEINECKE, „»Weltliteratur«...”, 163–164.

⁶⁷ A *Magazin für die Literatur des Auslandes* egy 1835-ös cikkét idézi: GOSENS, *Weltliteratur*, 135–136.

⁶⁸ Vö. Pamela E. SELWYN, *Everyday Life in the German Book Trade: Friedrich Nicolai as Bookseller and Publisher in the Age of Enlightenment 1750–1810* (University Park, Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 2000), 181–250.

donítására ösztönzött – ugyancsak gondot fordított arra, hogy kedvező jogi környezetet teremtsen külföldi, elsősorban brit könyvek újrayomásához.)⁶⁹ A 19. század középső harmada abban hozott változást, hogy immár nem egy-egy német állam partikuláris könyvipari érdekei, hanem maga a vámunióval összefogott német nemzeti kultúra tűnt fel védelemre méltónak, mégpedig a nem-német irodalmak németországi térfoglalásával szemben. Ennek fonákján a brit jogalkotás, miközben szabadpiaci elveket hirdetett, voltaképp szintén protekcionista gyakorlatot folytatott annak érdekében, hogy meggátolja saját, külföldön illegálisan újrayomott irodalmi termékeinek visszaimportálását: az 1842-es Customs Act felhatalmazta a brit vámtesteteket, hogy brit művek külföldi kiadásainak példányait a határon elkobozzák.⁷⁰ A szerzői jog nemzetközi elismertetésére irányuló brit diplomáciai törekvésekben meghatározó volt „a riválisok inváziójától való félelem” retorikája.⁷¹ Ellenében azonban a német helyzettel ez a félelem nem arra vonatkozott, hogy a külföldi irodalmak térnyerésével veszélybe kerülne a nemzeti kultúrafejlődés egységisége, hanem a magas árszinttel és alacsony példányszámmal dolgozó brit irodalmi piac féltette a maga profitját a saját termékeit újrayomó külföldi kiadók árversenyétől. Az irodalmi protekcionizmus tehát merőben eltérő célokat is szolgálhatott: az importáló kultúrák (mint a német és a magyar) esetében a kereskedelmi és kulturális önvédelmet, az exportáló kultúrák (mint a brit) esetében pedig a hegemón piaci pozíciók védelmét.

Sokat idézett megállapítás, hogy a világirodalom fogalmát először az Ifjú Németország írói vonatkoztatták az esztétikailag magasrendű és újító művek körére.⁷² Ebben a tanulmányban amellet érveltem, hogy az 1830-as években kimutatható egy másik, ugyanennyire jellemző fordulat. A világirodalomnak a kánonalkotással való azonosítása együtt járt a fogalom gazdaságtani modelljének az elmozdulásával a Goethe-féle szabadpiaci szemlélettől a nemzetközi irodalmi kereskedelem protekcionista felfogása felé.

⁶⁹ Vö. Adrian JOHNS, *Piracy: The Intellectual Property Wars from Gutenberg to Gates* (Chicago–London: The University of Chicago Press, 2010), 179–211. A magyar szerzői jogi szabályozás ugyanilyen megfontolásokból nem csatlakozott, ahogy az amerikai sem, a szerzői jogok nemzetközi kiterjesztését szabályozó 1886-as berni konvencióhoz. (A 19. századi magyar szerzői jogi gondolkodás protekcionista alaphangoltságáról: SZABÓ T. Levente, „A modern magyar szerzőség feltalálása és ideológiái: a szerzői jog első magyar törvényéről”, *Helikon* 57, 4. sz. [2011]: 570–591.) Aminek persze nem az volt a célja, hogy a magyar irodalmi piacot a magyar szerzők számára tartsák fenn – hiszen azt ugyanúgy a francia és angol regényexport uralta, mint a világ minden más félperifériás piacát, amely „sokat importált és alig valamit exportált” (vö. Franco MORETTI, *Atlas of the European Novel 1800–1900* [London–New York: Verso, 1998], 171–191) – hanem hogy a külföldi regényfordítások virágzó iparága nyereséges maradjon.

⁷⁰ Catherine SEVILLE, *The Internationalisation of Copyright Law: Books, Buccaneers and the Black Flag in the Nineteenth Century* (Cambridge: Cambridge University Press, 2006), 23.

⁷¹ Uo., 10.

⁷² Vö. STEINECKE, „»Weltliteratur«...”, 159, 163, 167.